

تحلیل وضعیت «اکوسیستم ارتباطی» عراق

هادی غیائی فتح‌آبادی^۱، محمدرضا برزویی^۲

چکیده

عراق یکی از کشورهای در حال توسعه و تأثیرگذار در غرب آسیا است. با توجه به شرایط ژئوپلیتیکی این کشور در حال گذار، فضای رسانه‌ای و ارتباطی ویژه‌ای در آن به‌وجود آمده است. این مقاله با هدف تحلیل «اکوسیستم ارتباطی» کشور عراق نگاشته شده و در پی تبیین سه ضلع اکوسیستم ارتباطی یعنی «وضعیت توسعه فناوری ارتباطی در عراق»، «تناسب هنجارهای ارتباطی عراق با یک دولت کارآمد» و «پیام‌های توده شده در این کشور» است. این مقاله بر اساس نظریه اکوسیستم ارتباطی و با روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. طبق یافته‌های این نوشتار، سپهر رسانه‌ای عراق علیرغم ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی مناسب این کشور، نتوانسته است کارکردهای قابل قبولی از خود ارائه دهد. بر اساس آمار، فناوری ارتباطی در این کشور توسعه چشمگیری نداشته است، هنجارهای ارتباطی و رسانه‌ای، متناسب با یک حکمرانی کارآمد نبوده و پیام‌های انبوه شده اسلامی علیرغم ظرفیت‌های دینی ویژه این کشور، به‌دلیل شکاف‌های مذهبی و قومیتی، اندک محسوب می‌شود. در مجموع می‌توان گفت عراق در ابتدای مسیر تحقق اکوسیستم ارتباطی مطلوب خود قرار دارد.

واژه‌های کلیدی: عراق، اکوسیستم ارتباطی، سپهر رسانه‌ای، شکاف‌های قومی و مذهبی.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۳۰

۱. دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول). Hadi.ghiasi@gmail.com

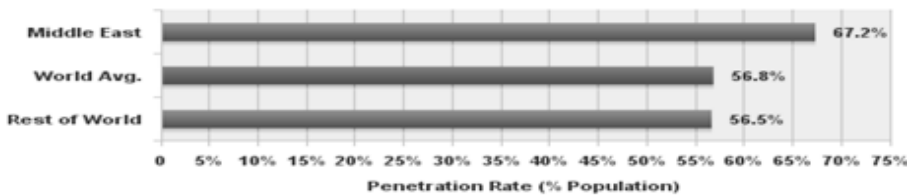
۲. عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).

borzooei@gmail.com

۱. مقدمه

در قرن بیست‌ویکم در اثر تحولات سخت‌افزاری رسانه‌ها و ارتباطات راه دور که حاصل دیجیتالی شدن پیام است، می‌توان در برابر نابرابری‌های اقتصادی از نابرابری جدیدی سخن گفت که در قالب تنوع «اکوسیستم ارتباطی» کشورها مشاهده می‌شود. همانگونه که در جهان معاصر، برخی اکوسیستم‌ها برای زیست انسان، محلی مناسب و مطلوب (مانند اکوسیستم در اقلیم مدیترانه‌ای) و در اکوسیستمی دیگر نامطلوب و گاه غیرقابل تحمل (مانند کویر لوت در ایران یا صحرای آریزونا در ایالات متحده آمریکا) است، می‌توان مشابه آن را در اکوسیستم‌های ارتباطی نیز یافت (Mohsenian Rad, 2015).

کشورهای غرب آسیا راه توسعه را در پیش گرفته‌اند و در حوزه اکوسیستم ارتباطی نیز سعی در بهبود اوضاع خود دارند. برخی شاخص‌ها از جمله نفوذ اینترنت (تصویر شماره ۱)، رشد این وضعیت را نشان می‌دهد.

تصویر شماره ۱. نفوذ اینترنت در غرب آسیا (internetworldstats, 2019)

با توجه به روابط ایران با کشورهای منطقه غرب آسیا، پرداختن به اکوسیستم ارتباطی این کشورها حائز اهمیت است. بررسی این موضوع برای کشور عراق حائز اهمیت مضاعف است، چراکه از سویی همسایه مهم ایران و از سوی دیگر دارای مجاورت‌های معنوی و فرهنگی عدیده‌ای با ایران است. بر این اساس، مقاله پیش‌رو به دنبال توصیف و تبیین وضعیت اکوسیستم ارتباطی در کشور عراق است.

با توجه به در حال گذار بودن کشور عراق می‌توان از شاخص‌های جهانی برای تعیین وضعیت گذار در این کشور بهره برد. در این نوشتار بر اساس توضیحاتی که در چارچوب نظری اکوسیستم ارتباطی و وضعیت گذار مطرح می‌گردد، اکوسیستم ارتباطی در بستر وضعیت گذار کشور عراق تحلیل می‌شود. جمعیت کشور عراق به شدت به سمت شهری شدن پیش می‌رود. در تقسیم‌بندی قومیتی، ۸۰-۷۵ درصد ساکنان عراق عرب هستند، ۲۰-۱۵ درصد کرد و ۵ درصد باقیمانده را

ترکمن‌ها، آشوری‌ها و دیگر اقوام تشکیل می‌دهند. ۹۷ درصد جمعیت آن مسلمان هستند که ۶۵-۶۰ درصد آنها را شیعیان و ۳۷-۳۲ درصد دیگر را اهل سنت و ۳ درصد باقیمانده را مسیحیان و دیگر مذاهب به خود اختصاص می‌دهند (علوی‌پور، ۱۳۸۸: ۱۱۰). در سال‌های پس از استقلال عراق، حضور هویت‌های کاملاً مستقل کرد، سنی و شیعه در مناطق شمالی، میانی و جنوبی این کشور و چگونگی حفظ تعادل میان آن‌ها همواره منجر به تنش در سطح داخلی و منطقه‌ای بوده است (نعمت‌پور و تباک، ۱۳۹۲: ۲۶). علاوه بر شکاف مذهبی، شاهد شکاف نژادی و قومیتی نیز در عراق هستیم.

به‌عنوان مثال، بحث کردی و عربی، قومی است و بر تفاوت میان آن‌ها تأکید دارد. در عین حال، نبود پیشینه قبلی بین اقوام و مذاهب، رسیدن به روال دیرینه‌گرایی را در کل کشور عراق مشکل کرده است (قربانی و منتظران، ۱۳۹۵: ۱۳۱). به نظر می‌رسد این عوامل باعث شده است که کشور عراق در فراگیر ساختن هنجارهای ارتباطی و بهبود وضعیت تکنولوژی‌های رسانه‌ای خود با چالش‌های اساسی مواجه باشد. چنانچه غرایق‌زندی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «فرایند دولت-ملت سازی، شکل‌گیری هویت ملی و بازسازی در عراق: تجارب تاریخی و دورنمای آینده» مطرح می‌کند، هرچند عراق، کشوری با نود سال سابقه تاریخی است، اما در طی این مدت هنوز نتوانسته بر مشکلات تحکیم بنیان‌های مادی و معنوی خود فایق آید و مشکل ساختگی بودن عراق، تعارض مفاهیم مختلف ملی‌گرایی و در نهایت، ترکیب ملی‌گرایی با ایدئولوژی‌های مختلف، باعث مشکله هویت ملی در عراق شده است.

بر اساس این مقدمه، این مقاله به دنبال پاسخ به این سؤال اصلی است که اکوسیستم ارتباطی کشور عراق در چه وضعیتی قرار دارد؟ سؤالات فرعی دیگری که این پژوهش به آن‌ها پاسخ می‌دهد عبارتند از: وضعیت توسعه فناوری ارتباطی در کشور عراق چگونه است؟ آیا هنجارهای ارتباطی کشور عراق مناسب یک دولت کارآمد است؟ پیام‌های توده شده در کشور عراق از چه سنجی هستند؟

راهبرد این پژوهش استفهامی و روش آن توصیفی و تحلیلی است. داده‌ها بر اساس مطالعه اسنادی و جست‌وجوهای اینترنتی جمع‌آوری شده و تحلیل آن‌ها بر اساس نظریه‌های اکوسیستم ارتباطی و وضعیت گذار صورت پذیرفته است. شایان ذکر است که بحث اکوسیستم ارتباطی، موضوع جدیدی در ادبیات ارتباطات تلقی می‌شود و نگارندگان بر اساس جستجویی که داشتند، پیشینه مرتبط با کشور عراق برای آن پیدا نکردند.

۲. چارچوب نظری

۲-۱. نظریه اکوسیستم ارتباطی

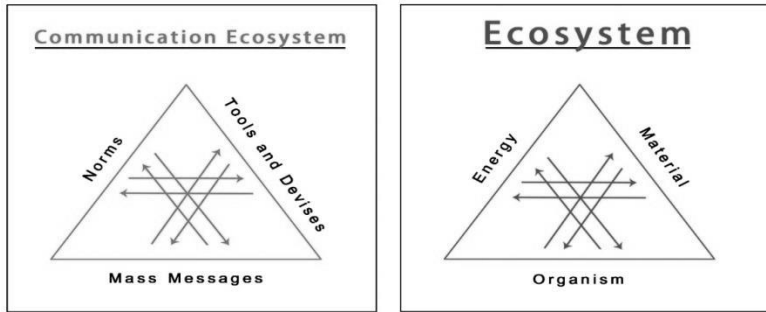
اکوسیستم ارتباطی^۱، یک حوزه گسترده از موضوعات مربوط به مدل‌های کسب‌وکار و رفتارهای انسانی را در بر می‌گیرد. با توجه به این تنوع زیاد، حوزه‌های علمی گوناگون نیازمند آن هستند که برای شناخت اکوسیستم ارتباطی با استفاده از زبان خودشان با یکدیگر گفتگو کنند. بر این اساس، مهندسان با یکدیگر درباره عملکرد شبکه و کیفیت خدمات صحبت می‌کنند، اهل تجارت با هم در مورد درآمد متوسط برای هر کاربر و کاهش هزینه‌های مشتری گفتگو می‌کنند و دانشمندان علوم رفتاری در مورد شادی و تجربیات بحث می‌نمایند. به این ترتیب، هرکسی که بخواهد اکوسیستم را به صورت کامل درک کند یا حتی آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد، باید با تمام این مسائل متنوع مواجه شود. افزون بر مشکلات واضح و آشکار ارتباطات، مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی تجزیه و تحلیل اکوسیستم، ارائه یک مدل واقعی از رفتار انسان‌ها و ترکیب کردن اثربخش مدل‌های توسعه‌یافته برای حوزه‌های گوناگون است (Kilkki, 2008: 615).

اکوسیستم، متشکل از بازیگران غالباً مستقل با خواص، منافع، اهداف، قراردادها و رفتارهای خاص خود است. نتیجه همه تعاملات میان بازیگران و تعاملات با همه چیزهایی که می‌توان آن را محیط نامید، یک سیستم بسیار پر انرژی را شکل می‌دهد. اکوسیستم، برخی از محصولات قابل مشاهده و قابل انتظار مانند تلفن‌های همراه و برنامه‌های کاربردی رسانه‌های اجتماعی را تولید می‌کند. با این حال، اگر ما می‌خواهیم آنچه را که واقعاً در اکوسیستم اتفاق می‌افتد، درک کنیم، نباید خود را به دیدگاه محدودی از نتایج ملموس و یا حتی ترکیبی از نتایج و یا دیدگاه‌های فنی و اقتصادی محدود کنیم. برای درک آنچه واقعاً در اکوسیستم ارتباطات اتفاق می‌افتد، ما باید قادر به درک نیازهای انسانی و نحوه خدمت به این نیازها با استفاده از فناوری و اقتصاد باشیم (Kilkki, 2012).

بعد از دهکده جهانی، پدیده جدیدی آغاز شده و آن «توده شدن جهانی برخی پیام‌ها» است. در گذشته چند عامل سبب می‌شد که کشورها، سوای تصویر رهبر که در ابعاد گوناگون همه جا وجود داشت و خصلت توده را می‌گرفت، گاه پیام‌های حجیم‌تر از آن نیز خصلت پیام‌های خاص توده را داشت. مانند کتاب سرخ مائوتسه تونگ در چین که از ۱۹۶۴ تا ۱۹۷۲ به مدت ۸

سال توانست به‌عنوان پرتیراژترین کتاب در جهان ثبت شود و یا کتاب سبز^۱ معمر قذافی رهبر لیبی که از ۱۹۷۵ تا ۲۰۱۱ به مدت ۳۶ سال میلیون‌ها نسخه از آن چاپ شد. در هر دو نمونه فوق، توده شدن این دو پیام به این دلیل بود که همگان باید آن را می‌خواندند و در همه مراکز آموزشی باید تدریس می‌شد و همه رسانه‌ها اغلب در مقالات خود از محتوای آن همچون متنی مقدس بارها و بارها نقل قول می‌کردند (محسنیان‌راد، ۱۳۹۸).

موضوع «توده شدن پیام» یکی از عوامل اثرگذار در شکل‌گیری نظریه اکوسیستم ارتباطی بود که نخستین بار در مقاله‌ای در سال ۲۰۱۵ منتشر شد (Mohsenian Rad, 2015). اگر به تقلید از اکوسیستم که حاصل تعامل ارگانیسم (مانند انواع موجودات زنده پر شمار در یک محیط جغرافیایی)، ماده (مانند مواد تشکیل‌دهنده خاک آن محیط جغرافیایی) و انرژی (مانند درجه حرارت حاصل از تابش نور خورشید، سرعت باد و...) است، هرگونه محتوا یا قالب نوشتاری، شفاهی و تصویری را که با سلطه قدرت، رویدادی خاص و یا به‌طور معمول، حالت «توده» به خود گرفته باشد معادل ارگانیسم در نظر بگیریم، سپس کلیه ابزارها و وسایل ارتباطی پیش از قدیم (مانند چاپار، نقالی و...)، قدیم (مانند پست یا تمبر پست، تلگراف، تلفن، کتاب، مطبوعات، رادیو، تلویزیون و...) و نوین (اینترنت، وبلاگ، سایت، صفحات اجتماعی و...) را معادل ماده فرض کنیم و در نهایت انرژی را معادل هنجارها- اعم از نوشته یا نانوشته- مقررات و قوانین ارتباطی بدانیم، تعامل میان این سه، اکولوژی ارتباطی را فراهم می‌کند (تصویر شماره ۲) که همچون چتری بر فراز تمامی انواع زمینه‌های ارتباطی^۲ دیگر قرار می‌گیرد (Mohsenian Rad, 2015: 11). امروزه «توده شدن» پیام بیشتر موضوعی است که با مشارکت ارتباط‌گیرانی انجام می‌شود که به مدد ابزارها و وسایل نوین ارتباطی با به اشتراک‌گذاری پیامی خاص در فضای مجازی به‌طور همزمان هر دو نقش گیرنده/ فرستنده یا ارتباط‌گیر/ ارتباط‌گر را ایفا می‌کنند. این پدیده در گذشته، مانند توده شدن «کتاب سبز» معمر قذافی، رئیس‌جمهور مادام‌العمر لیبی، در توان قدرتمندان سلطه‌گر بود (محسنیان‌راد، ۱۳۹۸).

تصویر شماره ۲. اکوسیستم و اکوسیستم ارتباطی (Mohsenian Rad, 2015: 11)

۲-۲. وضعیت گذار

مفهوم کلیدی «گذار» بیشتر در نظریات نوسازی و توسعه بررسی و تحلیل شده است. برخی از نظریه‌پردازان توسعه با ملاک قرار دادن شاخص‌هایی در حوزه‌های اقتصاد، سیاست و فرهنگ، حرکتی خطی از جامعه سنتی به جامعه مدرن را تصویر کرده‌اند و به‌ویژه برای مرحله میانی (دوره گذار) ویژگی‌های را برشمرده‌اند. بنابراین جامعه در حال گذار، مفهومی کلیدی در مباحث توسعه است که بیانگر ویژگی‌های یک جامعه در دوره انتقال از یک وضعیت به وضعیتی دیگر است. بررسی دوره در حال گذار و ویژگی‌های آن، منوط به آن است که دو نقطه ثبات و استقرار (قبل و بعد از گذار) بررسی شود. در نگاه نظریه‌پردازان مکتب کلاسیک مدرنیسم^۱، جامعه‌ی در حال-گذار، جامعه‌ای است که در حال انتقال از «سنت» به «مدرنیته» است. دوره گذار، آمیخته با انواع مشکلات و بحران‌هاست. مهمترین بحران‌های این دوره عبارتند از: بحران هویت، بحران مشروعیت، بحران نفوذ، بحران مشارکت، بحران توزیع و بحران یکپارچگی (نبوی، ۱۳۸۹: ۱۹۴). جوامع برای جلوگیری از بحران‌ها، باید هرچه زودتر از وضعیت در حال گذار عبور کنند. برای بررسی وضعیت گذار کشورها می‌توان از شاخص‌های جهانی چون شاخص توسعه انسانی، شاخص نوآوری جهانی و ... استفاده کرد.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. وضعیت فناوری ارتباطی در عراق

آمار مربوط به وضعیت فناوری ارتباطی در عراق در جدول شماره ۱ آمده است.

جدول شماره ۱. آمار فناوری ارتباطی کشور عراق

شاخص	آمار در عراق
شاخص TAI	۰,۳۱۲
نفوذ اینترنت	۱۳
نسبت تعداد گیرنده تلویزیون به هزار نفر	۸۰,۶۷
نسبت تعداد گیرنده رادیو به هزار نفر	۲۲۳,۵۷

(محسنیان‌راد، ۱۳۹۸)

برای بررسی وضعیت در حال گذار بودن، سنجش وضعیت فناوری در کشورها ضروری است. برای این منظور، شاخص دسترسی به تکنولوژی (TAI)^۱ استفاده می‌شود. این شاخص دارای چهار بُعد و هشت زیرشاخص است:

جدول شماره ۲. ابعاد و زیرشاخص‌های TAI

ابعاد	زیرشاخص
خلق فناوری	ثبت اختراع به ساکنان
	دریافت حق امتیاز و هزینه مجوز
انتشار (اشاعه) نوآوری‌های جدید	کاربران اینترنت
	صادرات فناوری‌های سطح بالا
انتشار (اشاعه) فناوری‌های قدیم	مصرف برق
	خطوط تلفن + مشترکین تلفن همراه
توسعه مهارت‌های انسانی	نسبت ثبت‌نام نهایی در تمامی سطوح به جز پیش دبستان
	نسبت ثبت‌نام نهایی در علوم پایه، مهندسی، تولید و ساخت و ساز

(Nasir and et al, 2011: 42)

کشورها براساس این شاخص به چهار دسته ۱- پیشروها (۰/۵ و بیشتر)، ۲- پیشروهای بالقوه (۰/۳۵ تا ۰/۴۹)، ۳- کشورهای سازگار پویا (۰/۲۹ تا ۰/۳۴) و ۴- کشورهای حاشیه‌ای (پایین‌تر از ۰/۲) تقسیم می‌شوند (محسنیان‌راد، ۱۳۹۸). میانگین این شاخص در سال ۲۰۱۵ برای کشورهای اسلامی و غیراسلامی در جدول شماره ۳ قابل مشاهده است.

جدول شماره ۳. شاخص TAI به تفکیک کشورهای اسلامی و غیراسلامی در سال ۲۰۱۵

شاخص TAI	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد
۱- کشورهای غیر اسلامی	۱۰۸	۰,۴۷۱	۰,۲۱۷
۲- کشورهای اسلامی	۴۱	۰,۳۴۰	۰,۱۵۱
جمع	۱۴۹	۰,۴۳۵	۰,۲۰۹

(محسنیان راد، ۱۳۹۸)

در سال ۲۰۱۵ شاخص TAI کشور عراق ۰,۳۱۲ است (محسنیان راد، ۱۳۹۸). طبق آمار ۲۰۱۵، با توجه به شاخص TAI کشور عراق این کشور جزو کشورهای پویا محسوب می‌شود که نشان‌دهنده حرکت این کشور برای طراحی روش‌های مؤثر در بهره‌برداری از فناوری‌های جدید است. هر چند انتشار فناوری‌های جدید در این کشور به‌خصوص در روستاهای آن آهسته و ناقص است.

کمیسیون ارتباطات و رسانه‌های عراق^۱ مجری عمومی شبکه رسانه‌های عراق و اداره‌کننده چند ایستگاه رادیویی و تلویزیونی است. ایستگاه‌های رادیویی عراق تنوع افکار عمومی را نشان می‌دهند. از جمله ایستگاه‌های رادیویی خارجی که در داخل عراق فعالیت می‌کنند می‌توان به مرکز پخش خاورمیانه (غرب آسیا) امارات متحده عربی (MBC)، مونت کارلو دوالیا مستقر در پاریس، موئین-اورنت و رادیو بین‌المللی فرانسه (RFI) اشاره کرد. سرویس جهانی بی‌بی‌سی، شبکه تلویزیونی نیروهای آمریکایی (AFN) و سرویس پخش نیروهای انگلیسی (BFBS) در عراق نیز پخش می‌شود (bbc, 2019).

نرخ پایین نفوذ اینترنت در کشور عراق (محسنیان راد، ۱۳۹۸) حاکی از میزان کم استفاده از اینترنت در این کشور است. فعالان سیاسی، گروه‌های معترض و گروه‌های افراطی از کاربران اینترنت استفاده می‌کنند. این گروه‌ها همچنین برای توسعه ابزارهای رمزگذاری آنلاین تلاش کرده‌اند تا بتوانند بدون دخالت دولت با یکدیگر ارتباط برقرار کنند (thenetmonitor, 2019). روند افزایش تعداد کاربران اینترنت در عراق پس از سال ۲۰۱۲ سیر صعودی پیدا کرده است. این روند در جدول شماره ۴ قابل مشاهده است.

جدول شماره ۴. آمار رشد کاربران اینترنت در عراق

سال	کاربران	جمعیت	درصد
۲۰۰۰	۱۲,۵۰۰	۲۶,۶۲۸,۱۸۷	٪ ۰,۱
۲۰۰۲	۲۵,۰۰۰	۲۶,۰۹۵,۲۸۳	٪ ۰,۱
۲۰۰۸	۲۷۵,۰۰۰	۲۸,۲۲۱,۱۸۱	٪ ۱,۰
۲۰۰۹	۳۰۰,۰۰۰	۲۸,۹۴۵,۵۶۹	٪ ۱,۰
۲۰۱۰	۳۲۵,۰۰۰	۲۹,۶۷۱,۶۰۵	٪ ۱,۱
۲۰۱۲	۲,۲۱۱,۸۶۰	۳۱,۱۲۹,۲۲۵	٪ ۷,۱
۲۰۱۶	۱۴,۰۰۰,۰۰۰	۳۷,۵۴۷,۶۸۶	٪ ۳۷,۳
۲۰۱۸	۱۹,۰۰۰,۰۰۰	۳۹,۳۳۹,۷۵۳	٪ ۴۸,۳

(Internetworldstats, 2019)

شاخص نوآوری جهانی در عراق مشخص نیست. عراق در دهه‌های اخیر به دلیل شرایط ناآرام داخلی از رشد و توسعه اقتصادی و ارتباطی چندانی برخوردار نبوده است و علیرغم ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی مناسب نتوانسته است فناوری ارتباطی خود را توسعه چشمگیری بدهد.

۳-۲. هنجارهای ارتباطی

وضعیت هنجارها و قوانین ارتباطی را می‌توان تابعی از وضعیت حکمرانی خوب توصیف کرد. فرهنگ آکسفورد، «حکمرانی» را اینگونه تعریف کرده است: «فعالیت یا ابزار اعمال قدرت». در فرهنگ لغات بین‌المللی وبستر واژه Governance مترادف با حکومت، حکمرانی، فرمانروایی، امارت، زمامداری، نظارت، اداره، تدبیر و تمشیت امور، معنا شده است. منظور از واژه حکمرانی تأکید بر تدبیر خردمندانه امور است به گونه‌ای که منجر به نتایج مطلوب شود (معمارزاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۳-۲۲). بر طبق جدیدترین تعریف بانک جهانی، حکمرانی خوب، در اتخاذ سیاست‌های پیش‌بینی شده و آشکار برای دولت، بوروکراسی شفاف، پاسخگویی دستگاه‌های اجرایی در قبال فعالیت‌های خود، مشارکت فعال مردم در امور اجتماعی، سیاسی و برابری همه افراد در برابر قانون، تبلور می‌یابد (صباغ‌کرمانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۹). سازمان ملل حکمرانی خوب را اعمال قدرت سیاسی، اقتصادی و اداری برای مدیریت امور عمومی یک کشور در همه سطوح تعریف می‌کند. حکمرانی، مشتمل بر سازوکارها، فرآیندها و نهادهایی است که از طریق آن، شهروندان و تشکل‌ها منافع خود را ابراز کرده، حقوق قانونی خود را استفاده کرده،

تعهدات و تکالیف خود را ایفا و اختلافات را با میانجی‌گری حل می‌نمایند (رزمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۴۲). بانک جهانی نیز شاخص‌های ذیل را برای سنجش حکمرانی خوب در ۲۰۰ کشور از سال‌های ۱۹۹۶ تا ۲۰۰۲ استفاده کرده است: «حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و فقدان آشوب، اثربخشی دولت، کیفیت مقررات، حاکمیت قانون و کنترل فساد». در سال‌های اخیر بانک جهانی به کمک دپارتمان توسعه بین‌المللی در انگلستان، شاخص‌های حکمرانی خوب را بازنگری کرده‌اند. این بازنگری براساس معیارهایی مانند سطح پذیرش دولت‌ها، کیفیت، پوشش داده‌ها و ارتباط بین این شاخص‌ها با نتیجه به‌دست آمده از توسعه تأکید دارد و به دنبال توسعه شاخص‌های کمی، قابل پذیرش سیاسی و مرتبط با خط‌مشی می‌باشد (صدرایی، ۱۳۹۶: ۳۶).

حضور قدرت‌های منطقه‌ای در عراق و خلاء قدرت یکپارچه ملی به همراه ناامنی‌های داخلی، که محل رشد گروه‌های تروریستی، تجزیه‌طلب و فرقه‌گرای مذهبی و قومی است، آثار زیان‌باری را در مسیر تحقق یک حکمرانی خوب در حوزه مسائل ارتباطی در عراق ایجاد کرده است. چالش‌های حکمرانی خوب در عراق را باید در ریشه‌های تاریخی آن جست‌وجو کرد. عراق مدت‌ها پیش جزو مناطق تحت نفوذ انگلستان بود و رهایی آن از دست ترکان عثمانی نیز توسط نیروهای انگلیسی صورت گرفت. بعدها جهت اجرای طرح «خاورمیانه (غرب آسیا) بزرگ»، عراق نیز به‌عنوان یک از کشورهای هدف در طرح آمریکایی- صهیونیستی مدنظر قرار گرفت. ایالات‌متحده جهت اجرای طرح «خاورمیانه (غرب آسیا) بزرگ» در کشور عراق از شکاف‌های درون این کشور بهره می‌برد تا به اهداف مورد نظر خود برسد (علوی‌پور، ۱۳۸۸: ۴).

اما وجود نیروهای خارجی در کشور عراق یک مانع برای تحقق حکمرانی خوب در حوزه ارتباطات به حساب می‌آید. وجود حاکمان بی‌کفایت از دیگر موانع بوده است. در زمان دولت صدام حسین، دسترسی به اینترنت کاملاً کنترل می‌شد. در سال ۲۰۰۲ تخمین زده می‌شد که فقط ۲۵۰۰۰ عراقی از اینترنت استفاده می‌کنند. با برکناری صدام حسین، استفاده از اینترنت امری عادی شده است (bbc, 2019). در سال ۲۰۰۹، دولت عراق قراردادی را با یک شرکت فرانسوی برای راه‌اندازی یک سیستم امنیتی ICT امضا کرد که دولت را قادر می‌ساخت تا کاربران را رصد و دسترسی به محتوای آنلاین خاص را مسدود کند (thenetmonitor, 2019). این در حالی است که در عراق، قانون اساسی به طور گسترده حق آزادی بیان را فراهم می‌کند؛ البته در شرایطی که فرد نظم عمومی و اخلاقیات را نقض نکند یا حمایت از احزاب ممنوعه یا تغییر مرزهای کشور را با ابزارهای خشونت‌آمیز انجام ندهد. در عمل محدودیت اصلی در پیروی افراد و

رسانه‌ها از این حقوق، سیاست خود سانسوری است. قوانین کیفری و قانون انتشارات ۱۹۶۸، مشتمل بر جرایمی است که مجازات توهین به دولت را تا هفت سال حبس در نظر گرفته است. قانون اساسی، دخالت خودسرانه در حریم خصوصی افراد را ممنوع می‌کند. در عمل نیروهای امنیتی اغلب بدون مجوز جستجو وارد خانه می‌شوند و اقدامات دیگری را برای دخالت در حفظ حریم خصوصی، خانواده و مکاتبات انجام می‌دهند (bbc, 2019).

در مجموع باید گفت حکمرانی خوب در حوزه مسائل ارتباطی تابعی از تحقق واقعی دولت مدرن است. از آنجا که دولت-ملت‌سازی، روندی است که طی آن یک جامعه سیاسی تلاش می‌کند از طریق انباشت قدرت و توسعه ظرفیت نهادی، خودمختاری، حاکمیت و استقلال خود را کسب، حفظ و ارتقا دهد، چنین هدفی شدیداً وابسته به توسعه نهادهای دموکراتیک است. شکل کامل و واقعی پدیده دولت-ملت در جهان غرب قابل مشاهده است. در اغلب کشورهای جهان سوم به‌ویژه در منطقه غرب آسیا دولت-ملت به معنای واقعی آن هنوز شکل نگرفته است. وابستگی به هویت‌ها و فرهنگ‌های قومی و محلی از احساس تعلق به واحدهای ملی قوی‌تر و بیشتر است. عراق از جمله این کشورها به‌شمار می‌رود که بعد از جنگ جهانی اول با پیوستن سه ایالت عثمانی با مشخصه‌ها و فرهنگ‌های نسبتاً متفاوت- یعنی بصره، بغداد و کردستان- توسط انگلستان ایجاد شد. حاکمیت اقلیت اعراب سنی و فقدان زمینه‌های مشارکت اکثریت شیعی و کردها در قدرت سیاسی عراق و در نتیجه تلاش دولت برای ایجاد نظام سیاسی بر مبنای سیاسی، هویتی و فرهنگی تک‌بعدی و ضعیف، عمده‌ترین مانع برای شکل‌گیری دولت-ملت در این کشور طی دهه‌های گذشته بوده است. فروپاشی رژیم بعث و ایجاد زمینه‌های لازم برای مشارکت اکثریت شیعی و کردها در روند سیاسی عراق و از همه مهم‌تر تصویب قانون فدرال در قانون اساسی جدید عراق سر آغاز روند دولت-ملت‌سازی در این کشور شده است (قربانی و منتظران، ۱۳۹۵: ۱۳۱).

۳-۳. پیام توده شده

با توجه به جست‌وجوی پژوهشگر این اثر، آمار و شواهدی برای تعیین پیام توده شده در کشور عراق یافت نشد، اما برای پیش‌بینی ماهیت پیام توده شده در این کشور می‌توان گفت احتمال این که پیام‌های توده شده در سال‌های اخیر در عراق - که جزو کشورهای اسلامی غرب آسیا و درگیر جنگ و خون‌ریزی بوده- در ژانر جنگ و شهادت بوده باشد، زیاد است. خصوصاً تهاجم‌هایی که علیه کودکان و زنان صورت پذیرفته است. این پدیده در کشور عراق از آن جهت

احتمال بیشتری پیدا می‌کند که خود درگیر جنگ و خشونت توسط گروه داعش بوده است. قوی بودن بُعد رسانه‌ای گروه داعش نیز بر قوت این احتمال می‌افزاید؛ به طوری که یکی از مسائلی که در طول درگیری‌های گروه داعش به روشنی دیده می‌شد فعالیت‌های رسانه‌ای گسترده این گروه بود. هر چند فیلترینگ در هر کشوری وجود دارد، اما تنفر از جنگ و خشونت خصوصاً علیه کودکان و زنان یک ویژگی انسانی است که در تمامی کشورها این نفرت وجود دارد. بنابراین احتمال این که این سنخ پیام‌ها مورد فیلترینگ کشورها قرار بگیرد، کم است. همچنین با توجه به افزایش نفوذ اینترنت در سال‌های اخیر در کشور عراق پیش‌بینی می‌شود به احتمال زیاد پیام توده شده از جنس پیام‌های رسانه‌ای دیجیتال بوده باشد.

از طرفی در کشور عراق با توجه به جمعیت اکثریت شیعی این کشور و با توجه به قوت اعتقادات دینی مردم عراق، عکس مراجع دینی یا برخی فتواهای آن‌ها مانند فتواهای مربوط به آیت‌الله سیستانی مرجعیت عالی عراق می‌تواند به عنوان گزینه‌ای برای پیام‌های توده شده مطرح شود. همچنین جهادها و رشادت‌های مردان بزرگ این کشور که در برابر تهاجم‌ها و توطئه‌ها جنگیدند و به شهادت رسیدند، مانند شهید ابومهدی المهندس نیز از جمله موارد پیام‌های توده شده می‌تواند باشد. با این حال جهان چند فرهنگی جدید که به وسیله فضای مجازی در سراسر کره زمین گسترده شده است، امکان توده شدن پیام‌هایی را فراهم می‌کند که شاید با ساختار فرهنگی و سیاسی کشورها ارتباط چندانی نداشته باشد. به عنوان مثال فرهنگ سلب‌ریتی زده کشورهای جهان سوم اگرچه ریشه‌ای در تاریخ و فرهنگ کشوری چون عراق نداشته باشد اما پیش‌بینی می‌شود در بستر آن، با توجه به تعداد دنبال کنندگان بالای صفحه اینستاگرام «تاره فارس» مدل معروف عراقی، خبر قتل او در سال ۲۰۱۹ یکی از پیام‌های توده شده در عراق باشد. همچنین انتشار ویدئوی کوتاه از مراسم افتتاحیه مسابقات غرب آسیا در ورزشگاه بین‌المللی کربلا در اوایل اوت سال ۲۰۱۹ که طی آن و در قالب بخشی از برنامه افتتاحیه، برخی زنان بدون پوشش سر و همراه با موسیقی اقدام به حرکات نمایشی کرده بودند، بازتاب گسترده‌ای در فضای رسانه‌ای و مجازی عراق داشته است که احتمال توده شدن این پیام در کشور عراق نیز وجود دارد.

۳-۴. وضعیت گذار

تحلیل وضعیت گذار کشورها به‌مثابه یک کلان مسأله که اکثر کشورها درگیر آن هستند، می‌تواند به‌عنوان بستری مهم جهت فهم اکوسیستم ارتباطی کشورها مورد استفاده قرار گیرد. در ادامه ابتدا برخی از مهمترین شاخص‌های مربوط به وضعیت گذار کشور عراق ذکر و سپس بر اساس آن‌ها وضعیت گذار این کشور تحلیل می‌شود. شاخص‌های مربوط به وضعیت گذار کشور عراق در جدول شماره ۵ قابل مشاهده است.

جدول شماره ۵. شاخص‌های وضعیت گذار کشور عراق

ردیف	شاخص	آمار در عراق
۱	توسعه انسانی ^۱ در سال ۲۰۱۷	۰.۶۸۵
۲	درآمد ناخالص ملی ^۲ در سال ۲۰۱۷	۱۷,۷۸۹
۳	میانگین سال‌های تحصیل ^۳ در سال ۲۰۱۷	۶.۸
۴	شاخص امید به زندگی در هنگام تولد ^۴ در سال ۲۰۱۷	۷۰.۰
۵	شاخص نابرابری جنسیتی ^۵ در سال ۲۰۱۷	۰.۵۰۶
۶	شاخص توسعه جنسیتی ^۶ در سال ۲۰۱۷	۰.۸۲۳
۷	سهم کرسی‌های اختصاصی زنان در پارلمان ملی ^۷ در سال ۲۰۱۸	۲۶
۸	شاخص ادراک فساد ^۸ در سال ۲۰۱۸	۱۸
۹	شاخص دموکراسی ^۹ در سال ۲۰۱۸	۴.۰۶

(hdr.undp, 2019)

شاخص توسعه انسانی^{۱۰} شاخصی ترکیبی است برای سنجیدن موفقیت در هر کشور، در سه معیار پایه از توسعه انسانی: زندگی طولانی و سالم، دسترسی به دانش و معرفت و سطح زندگی مناسب. شاخص‌های توسعه انسانی به‌صورت سالیانه توسط دفتر گزارش‌های توسعه انسانی «برنامه پیشرفت و توسعه ملل متحد» (UNDP) منتشر می‌شود (hdr.undp, 2019). طبق این

1. Index Human Development (HDI)
2. Gross national income (GNI) per capita
3. Mean years of school
4. Life expectancy at birth
5. Gender Inequality Index
6. Gender Development Index
7. Proportion of seats held by women in national
8. Corruption Perceptions Index
9. Democracy Index
10. Human Development Index

شاخص، کشورها به چهار دسته کشورهای با توسعه انسانی بسیار بالا، کشورهای با توسعه انسانی بالا، کشورهای با توسعه انسانی متوسط و کشورهای با توسعه انسانی پایین تقسیم می‌شوند. در گزارش‌های اخیر شاخص توسعه انسانی، غیر از موضوع بهداشت که همچنان با شاخص امید به زندگی در بدو تولد اندازه‌گیری می‌شود، در خصوص دو موضوع دیگر متغیرهای جانشین تعیین شده است. به این صورت که برای موضوع آموزش از دو شاخص متوسط طول دوره‌ای که صرف آموزش می‌شود (در افراد بزرگسال ۲۵ سال به بالا) و طول دوره مورد انتظار برای تحصیل کودکان در سن ورود به مدرسه و برای موضوع سطح استاندارد زندگی به‌جای تولید ناخالص داخلی سرانه (GDP) از سرانه درآمد ناخالص ملی (GNI) استفاده شده است (محسنیان‌راد، ۱۳۹۸). طبق جدول شماره ۶، شاخص توسعه انسانی در کشور عراق ۰٫۶۸۵ است. بر این اساس کشور عراق جزو کشورهای با توسعه انسانی متوسط به حساب می‌آید. آمار توسعه انسانی در سال ۲۰۱۱ در کشور عراق ۰٫۵۷۳ بوده است. با مقایسه آمار دو سال ۲۰۱۱ و ۲۰۱۷ مشخص می‌شود که شاخص توسعه انسانی در این کشور از سال ۲۰۱۱ تا سال ۲۰۱۷ رشد داشته است. این موضوع را می‌توان به جایگاه کشور عراق نسبت داد که جز کشورهای با توسعه انسانی متوسط است و جای رشد دارد. افزایش رشد در شاخص توسعه انسانی در این کشور می‌تواند با افزایش رشد در شاخص‌های امید به زندگی، درآمد ناخالص ملی و میانگین سال‌های تحصیل در این کشور دارای همبستگی باشد؛ زیرا شاخص توسعه انسانی مرکب از سه دلال‌گر امید به زندگی، پیشرفت تحصیلی و درآمد ناخالص ملی است.

شاخص امید به زندگی طبق گزارش سال ۲۰۱۷ در کشور عراق ۷۰ سال است که نشان دهنده وضعیت خوب عراق در این شاخص است. در سال ۲۰۱۷، میانگین سال‌های تحصیل در کشور عراق ۶٫۸ است. این در حالی است که این شاخص در سال ۲۰۱۱ برای عراق ۵٫۶ بوده است. این آمار نشان دهنده رشد این کشور در شاخص میانگین سال‌های تحصیل از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۷ است. میانگین سال‌های مورد انتظار برای تحصیل، تعداد سال‌های تحصیلی است که کودک در سن ورود به مدرسه می‌تواند انتظار داشته باشد؛ در صورتی که که الگوهای غالب ثبت نام در سن خاص در طول زندگی فرزند وجود داشته باشد. میانگین سال‌های مورد انتظار برای تحصیل در سال ۲۰۱۶ در کشور عراق ۱۰٫۱ است. از آنجایی که میانگین سال‌های مورد انتظار برای تحصیل در کشورهای اسلامی ۱۱٫۶ بوده است این شاخص برای کشور عراق از میانگین کشورهای اسلامی کمتر است.

درآمد ناخالص ملی در سال ۲۰۱۷ در کشور عراق ۱۷,۷۸۹ است. تفاوت چشمگیر کشورهای توسعه یافته غرب آسیا با کشور عراق در میزان درآمد ناخالص ملی پرده از نابرابری عمیق درآمدی بین این کشورها برمی دارد. این نابرابری اقتصادی را می توان به نسبت بسیار زیادی به شرایط سیاسی حاکم بر این کشورها مرتبط دانست. به عنوان مثال کشوری چون امارات که در سال های اخیر از بُعد داخلی درگیر جنگ و شورش نبوده است، دارای درآمد ناخالص ملی بالاتری نسبت به کشور عراق است. چراکه کشور عراق که به دلیل حضور پدیده داعش در سال های اخیر به شدت با وضعیت اقتصادی ضعیفی روبه رو شده و دارای درآمد ناخالص ملی کمتری است. از آنجایی که تفاوت میانگین سال های تحصیل و همچنین سال های مورد انتظار برای تحصیل در کشورهای توسعه یافته غرب آسیا با کشور عراق با تفاوت آن ها با هم در شاخص امید به زندگی تفاوت محسوسی ندارد، به نظر می رسد تفاوت شاخص توسعه انسانی کشورهای توسعه یافته غرب آسیا با کشور عراق بیشتر تابع تفاوت درآمد ناخالص ملی آن ها با هم است.

۴. نتیجه گیری

با توجه به پیشرفت های چشمگیر فناوری های نوین رسانه ای و ارتباطی، امروزه اکوسیستم ارتباطی به عنوان یکی از مهم ترین نظامات اجتماعی در هر کشور به حساب می آید. اکوسیستم ارتباطی در کشور عراق طبق نظریه اکوسیستم ارتباطی با تعیین ویژگی های سه ضلع تکنولوژی ارتباطی، هنجارهای ارتباطی و پیام توده شده، قابل تحلیل است.

در تبیین ضلع هنجارهای ارتباطی باید گفت کشور عراق محل حضور اقوام و مذاهب مختلف در صحنه اجتماع است. همین امر هنجارها و سیاست های ارتباطی را نیز تحت تأثیر خود قرار داده است. به طوری که حاکم شدن هنجارها و قوانین ارتباطی در سطح ملی را با دشواری فراوانی روبه رو کرده است. ناظر به ضلع فناوری ارتباطی این نکته را باید مدنظر قرار داد که عدم استقرار دولت کارآمد و به تبع آن عدم استقرار قوانین و هنجارهای مناسب، مانع اصلی توسعه به طور عام و توسعه فناوری های ارتباطی به طور خاص در کشور عراق محسوب می شود. شکاف قومی-نژادی و شکاف مذهبی از چالش های اساسی درون ساختار ژئوپلیتیکی عراق محسوب می شود، به طوری که این کشور را در فراگیر ساختن هنجارهای ارتباطی و بهبود وضعیت فناوری های رسانه ای خود با چالش های اساسی مواجه کرده است. ضعیف بودن این فناوری ها در کمرنگ

بودن پیام‌های توده شده مؤثر بوده است. چنانچه مصادیق کمی برای پیام توده شده در سطح کلان در عراق می‌توان یافت.

یکی از تضادهای عمیق به‌وجود آمده در کشور عراق، تأخر شدید فرهنگی است که اشاره به ناهماهنگی رشد بعد مادی و فناوریانه فرهنگ با بعد معنوی و محتوایی آن دارد. هرج و مرج فناوریانه ناشی از رویارویی و تطابق صوری عراق با تمدن جدید، دشواری‌های فراوانی برای این کشور پدید آورده و موجب بروز دوگانگی در شخصیت آن‌ها گردیده است. اگر این روند ادامه پیدا کند، آنان در فرهنگی فرو خواهند رفت که بدان تعلق ندارند. به‌دلیل ضعیف بودن دولت ملی در اعمال قوانین، کنترل فضای ارتباطی در عراق نسبت به کشورهای دیگر غرب آسیا کمتر است.

در مجموع بر اساس یافته‌های این پژوهش می‌توان گفت کشور عراق به‌دلیل شکاف‌های قومی و مذهبی و عدم تحقق واقعی دولت کارآمد، در ابتدای مسیر تحقق اکوسیستم ارتباطی مطلوب خود قرار دارد. این کشور برای نزدیک شدن به وضعیت مطلوب اکوسیستم ارتباطی در قرن ۲۱، باید علاوه بر بالابردن رشد اقتصادی خود برای افزایش توسعه فناوری‌های ارتباطی، با تحقق دولت مدرن به معنای واقعی، در بالا بردن شاخص‌های حکمرانی خوب در حوزه ارتباطات سعی بیشتری از خود نشان دهد.

۵. پیشنهاد برای تحقیقات آتی

با توجه به اینکه کشور ایران در منطقه غرب آسیا قرار دارد، وجود اهداف، منافع و فرهنگ مشترک با کشورهای منطقه، لزوم تعاملات رسانه‌ای و ارتباطی با کشورهای منطقه را آشکار می‌سازد. با توجه به اینکه پژوهش‌های زیادی در حوزه مسائل رسانه‌ای و ارتباطی کشورهای غرب آسیا انجام نشده است، پیشنهاد می‌شود پژوهشگران حوزه رسانه و ارتباطات به بررسی دقیق‌تر و تفصیلی‌تر مسائل ارتباطی این کشورها بپردازند. از جمله مسائلی که شایسته است در کشور عراق - با توجه به اکوسیستم ارتباطی خاص این کشور - مورد توجه واقع شود، می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت:

۱. رابطه وضعیت اکوسیستم ارتباطی و رسانه‌ای با فرهنگ و اقوام مختلف؛
۲. عوامل مؤثر بر شکل‌گیری افکار عمومی در عراق؛
۳. زمینه‌های به‌وجود آمدن تأخر فرهنگی؛
۴. تأثیر جنگ و دخالت نیروهای خارجی بر عقب‌ماندگی رسانه‌ای و ارتباطی.

منابع و مأخذ

- رزمی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۰)، «بررسی رابطه بین تجارت بین‌الملل و رشد اقتصادی با استفاده از شاخص حکمرانی خوب»، **پژوهش‌نامه بازرگانی**، دوره ۱۵، شماره ۵۹، صص ۱۶۲-۱۳۷.
- صباغ‌کرمانی، محمد و مهدی باسختا (۱۳۸۸)، «نقش حکمرانی خوب در بهبود کارکرد هزینه‌های دولت: مطالعه موردی بخش بهداشت و آموزش کشورهای اسلامی»، **فصلنامه تحقیقات اقتصادی**، دوره ۴۴، شماره ۸۶، صص ۱۹-۴۳.
- صدراپی، سیدصارم (۱۳۹۶)، «درآمدی بر مبانی نظری حکمرانی خوب (بررسی مقایسه‌ای وضعیت حکمرانی در امارات و بحرین)»، **پژوهش‌نامه ملل**، دوره ۲، شماره ۱۹، صص ۳۷-۲۳.
- علوی‌پور، سیدمحسن (۱۳۸۸)، «ژئوپلیتیک عراق و امنیت در منطقه خلیج فارس»، **فصلنامه مطالعات خاورمیانه**، شماره ۵۷، صص ۱۲۲-۱۰۵.
- غرایاق‌زندی، داود (۱۳۸۹)، «فرایند دولت-ملت‌سازی، شکل‌گیری هویت ملی و بازسازی در عراق: تجارب تاریخی و دورنمای آینده»، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، دوره ۱۳، شماره ۴۷، صص ۳۳-۶.
- قربانی، سعید و جاوید منتظران (۱۳۹۵)، «آینده پژوهی امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در بستر تحولات ژئوپلیتیکی، تمامیت ارضی و بحران‌های داخلی عراق»، **فصلنامه سیاست دفاعی**، دوره ۲۵، شماره ۹۷، صص ۱۴۴-۱۱۵.
- معمارزاده و دیگران (۱۳۸۹)، «حکمرانی خوب: اکولوژی متعادل»، **مجله پژوهش‌های مدیریت**، شماره ۸۴.
- محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۹۸)، «جزوه شماره ۲ کلاس مسائل و سیاست‌های فرهنگ و ارتباطات در جهان اسلام»، مقطع دکتری رشته فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- نبوی، سید عبدالامیر (۱۳۸۹)، «جامعه در حال گذار؛ بازبینی یک مفهوم (ضرورت تحلیل مفهوم دوران گذار با رویکردی میان‌رشته‌ای)»، **فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی**، دوره ۳، شماره ۱، صص ۲۱۳-۱۹۳.
- نعمت‌پور، محمد و سنور تباک (۱۳۹۲)، «بازیزگران عراق نوین و استراتژی سیاسی امنیتی ایران»، **پژوهش‌های علوم انسانی**، سال چهارم، شماره ۱۹، صص ۳۶-۱۱.
- Anthony, N & Tariq, M. Ali & Sheikh, S & Tariq Ur. R (2011), "Technology achievement index 2009: ranking and comparative study of nations," *Scientometrics, Springer; Akadémiai Kiadó, vol. 87, NO.1, PP: 41-62, April.*
- BBC (2019), Iraq Profile: Media, available at: <https://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-14546541>
- hdr.undp (2019), Human Development Reports, available at: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>
- Internetworldstats (2019), Iraq: Internet Usage and Marketing Report, available at: <https://www.internetworldstats.com/me/iq.htm>

- Kilki, K (2012), **An Introduction to Communications Ecosystems**, available at: <https://www.semanticscholar.org/>
- Kilki, K (2008), "Quality of Experience in Communications Ecosystem", **journal of universal computer science**, vol. 14, no. 5, pp: 615-624.
- Mohsenian Rad, M (2015), "Communication Ecosystem Contexts: From Mass Audiences to Mass Messages", **GSTF Journal of Media and Communications (JMC)** Vol. 2, PP: 8-17
- thenetmonitor (2018), Iraq: Internet monitor, available at: <https://thenetmonitor.org/country-profiles/irq>.